

Formation of ecological and legal consciousness: international and Ukrainian experience

Формування екологічної правосвідомості: міжнародний та український досвід

Mariana Tarnavska

Key words:

legal consciousness, ecological consciousness, author Rachel Carson, architect Hundertwasser, writer Astrid Lindgren, environment.

Ключові слова:

правосвідомість, екологічна свідомість, письменниця Рейчел Карсон, архітектор Хундертвассер, письменниця Астрід Ліндгрєн, довкілля.

Дослідження чинників формування еколого-правової свідомості є актуальними з огляду на значну кількість екологічних проблем. Особливо цікавими є приклади, коли вплив однієї окремої особистості на суспільну свідомість стає ефективнішим, ніж діяльність цілої низки соціальних інституцій. Їх висвітлення і є метою статті.

Сьогодні в наукових публікаціях йдеться про цілу низку суміжних понять – екологічну культуру, екологічну свідомість, еколого-правову культуру, еколого-правову свідомість, екологічну правосвідомість (праці А. Бондаренко, Х. Горєцької, О. Дідкова, Л. Курняк, К. Машнекова, В. Ольмезова, Е. Позняк, Ю. Теплої¹ та ін). Ми, зрештою, обмежимося вживанням терміна «еколого-правова свідомість» («екологічна правосвідомість»), який є перетином феноменів екологічної та правової свідомості². Цей термін, на нашу думку, відображає ставлення як до довкілля, так і до правових норм, що регулюють його охорону, захист і використання природних ресурсів.

Рівень суспільної еколого-правової свідомості є чинником, що впливає на процес дотримання норм екологічного права як на національному, так і на міжнародному рівнях³. Аналогічно саме рівень суспільної свідомості (а отже, культури) є важливим чинником, що впливає на ефективність правозастосування⁴. Тому підвищення правової та екологічної свідомості є не лише важливим аспектом загальносоціальної профілактики адміністративних правопорушень⁵ (зрештою, і злочинності теж⁶), воно сприятиме підвищенню ефективності правових норм загалом.

¹ Позняк Е. Теоретико-правові засади екологічної культури в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 92. С. 27; Курняк Л. Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. Київ, 2007. С. 9; Бондаренко А. Правосвідомість як предмет соціально-філософського аналізу. Культура народів Причорномор'я. 2011. № 208. С. 163–164; Дідков О. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості: збірник наукових праць. Гілея: науковий вісник. 2012. Вип. 63. С. 1–2. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=82>; Горєцька Х. Співвідношення правової соціалізації та правової культури: філософсько-правовий вимір. Університетські наукові записки. 2013. № 3 (47). С. 527; Тепла Ю. Правове виховання як соціально-педагогічна проблема. Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. 2007. Вип. 22. С. 189.

² Машнеков К., Ольмезов В. Механізми формування екологічної правосвідомості громадян України. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2014. Вип. 1(11). С. 4. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01\(11\)/12.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01(11)/12.pdf).

³ Медведєва М. Проблема ефективності міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища. Публічне право. 2012. № 4(8). С. 162; Мережко О. Международная мораль и проблема соблюдения международного права. Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. 2012. Вип. 45. С. 66.

⁴ Перепелюк А. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. С. 11, 195–199.

⁵ Бугайчук К. Адміністративні проступки: сутність та організаційні заходи їх профілактики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. С. 13.

⁶ Баїк О. Профілактика деліктних посягань на публічні атрибути і символи Української держави. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 810. С. 5.

К. Машнеков і В. Ольмезов, проаналізувавши як вітчизняну, так і закордонну практику, виокремлюють такі різновиди механізмів впливу на еколого-правосвідомість, які взаємодіють або протидіють один одному: 1) державні механізми формування екологічної правосвідомості в парламентській формі (різноманітні партії «зелених»), виконавчі органи влади (різного роду міністерства екології, екологічна міліція тощо); ринкові механізми деформації екологічної правосвідомості у формі пропаганди надспоживання, пріоритету монетарних цінностей порівняно з екологічними тощо; релігійні механізми формування екологічної правосвідомості; механізми громадянського суспільства у формі різного роду організацій і рухів екологічного спрямування; механізми спонтанного саморозвитку екологічної правосвідомості громадян⁷.

Характеризуючи наведену класифікацію, погодимося, що, справді, на екологічну правосвідомість впливають як правові, так і позаправові чинники. Однак, згадавши про законодавчу і виконавчу гілки влади, дослідники чомусь залишили поза увагою владу судову. Проте, вважаємо, що з-поміж правових чинників важливе місце посідає запровадження системи адміністративних судів та адміністративного судочинства. Крім того, не лише наявність у парламенті партій «зеленого» спрямування та їхня парламентська діяльність здатні впливати на екологічну правосвідомість, а й безпосередньо ухвалені нормативно-правові акти залежно від їхньої спрямованості так чи інакше формують її. Так, у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.»⁸ підвищення рівня суспільної екологічної свідомості проголошено однією зі стратегічних цілей національної екологічної політики. Серед чинників, які Закон виокремлює як такі, що сприятимуть підвищенню рівня екологічної свідомості⁹, переважають ті, що мають інформаційний характер, так чи інакше пов'язані з освітою, навчанням чи підвищенням кваліфікації та доступом до екологічної інформації, участю в ухваленні рішень, доступі до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Крім того, на думку законодавця, підвищенню екологічної свідомості сприятиме надання державної підтримки створенню і розвитку населених пунктів, що використовують енерго- та ресурсозберігаючі технології житлового будівництва, та комплексне впровадження таких технологій; сприяння місцевим громадам щодо впровадження невиснажливого господарювання та екологічно дружніх технологій; створення в кожній області інформаційно-експериментальних і демонстраційно-навчальних центрів підтримки заходів з упровадження і поширення моделей невиснажливого господарювання й екологічно дружніх технологій¹⁰.

Справді, еколого-правові знання мають здатність формувати позитивну практику застосування екологічного законодавства¹¹, а діяльність органів виконавчої влади, зокрема і тих, що мають повноваження застосовувати заходи державного примусу до правопорушників, необхідна для припинення та профілактики адміністративних правопорушень проти довкілля. А втім, специфіка даної сфери така, що підвищення екологічної правосвідомості (як суспільної, так і індивідуальної) нерозривно пов'язане зі свідомим самообмеженням, зокрема у сфері споживання, тому законодавчі заходи, застосування державного примусу тощо самі не є достатніми¹². Отже, надзвичайно важливим є питання «механізмів спонтанного саморозвитку екологічної правосвідомості громадян»¹³. Дуже цікавим у цьому плані є питання впливу окремої особистості на формування екологічної правосвідомості цілого суспільства. Не можемо не згадати три знакові постаті, кожна з яких свого часу відіграла помітну роль у захисті довкілля у своїй країні, не лише вплинувши на правосвідомість, а й спричинивши конкретні тенденції в законодавстві держави. Насамперед, це – Рейчел Карсон, американський біолог і письменниця, яка 1962 р. опублікувала книгу «Тиха весна» ("Silent spring"), де засуджувалося використання шкідливих хімікатів із метою знищення комарів (ДДТ)¹⁴. Вказані хімічні речовини спричиняли загибель птахів і завдавали шкоди здоров'ю людей. Публікація книги

⁷ Машнеков К., Ольмезов В. Механізми формування екологічної правосвідомості громадян України. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2014. Вип. 1(11). С. 6–7. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01\(11\)/12.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01(11)/12.pdf).

⁸ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.: Закон України від 21 грудня 2010 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.

⁹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.: Закон України від 21 грудня 2010 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.

¹⁰ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.: Закон від 21 грудня 2010 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.

¹¹ Позняк Е. Соціально-правові аспекти екологічної культури в Україні. Часопис Київського університету права. 2010. № 4. С. 253.

¹² Заржицький О. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти): моногр. Д.: Національний гірничий університет, 2012. С. 20.

¹³ Машнеков К., Ольмезов В. Механізми формування екологічної правосвідомості громадян України. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2014. Вип. 1 (11). С. 7. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01\(11\)/12.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01(11)/12.pdf).

¹⁴ Кляйн Наомі. Змінюється все. Капіталізи проти клімату. Пер. з англійської Д. Кожедуба. К.: Наш формат, 2016. С. 177–178.

Р. Карсон спричинила суттєві зміни в суспільній свідомості і, як наслідок, зумовила ухвалення цілої низки нормативно-правових актів, як у Сполучених Штатах Америки (далі – США), так і в багатьох країнах, а також міжнародних нормативно-правових актів у галузі охорони довкілля¹⁵. У літературі цей період навіть дістав назву «золотий вік екологічного законодавства»¹⁶. Творчість Рейчел Карсон спричинила не лише суто філософське чи етичне переосмислення феномена природокористування¹⁷, а передусім зміну в його юридичному регулюванні.

Австрійський художник і архітектор Фріденсрайх Хундертвассер (Фрідріх Стівассер) відомий не лише своїми арт-об'єктами, а й маніфестами, які мають не лише суто мистецький, а й юридичний характер, та містять ідеї, споріднені з ідеями природного права. Так, митець вважав, що, оскільки під час будівництва люди забирають частину природи, то це необхідно компенсувати, надавши траві й деревам місце в будинку та на ньому (концепція «дерев-квартиронаймачів»)¹⁸. Уклавши таким чином мирний договір із природою, людина, що незаконно, у насильницький спосіб використовує природні території, зобов'язана виявляти терпимість до спонтанної рослинності¹⁹. Рослинний світ, за переконанням митця, має право проростати усюди, де падає дощ або сніг²⁰. Ці й інші ідеї втілені в будинку, що став туристичною візитівкою Відня – будинку архітекторів Й. Кравіни та Ф. Хундертвассера, де всередині будівлі, на її стінах і на даху росте приблизно 250 дерев і кущів. Водночас дерева, що ростуть всередині будинку, Ф. Хундертвассер і справді розглядав як одну зі сторін договору – мешканців-квартиронаймачів, з усіма юридичними аспектами, що із цього випливають – їм надається право на житлову площу, право вільно рости та розвиватися. Натомість здатність очищувати повітря, продукувати кисень та інші корисні властивості дерев зараховуються як орендна плата, що вноситься ними за користування житлом²¹. Таку плату митець вважав незмірно великою, порівняно з тією, що її за договором оренди вносять люди²².

Ф. Хундертвассер виробив й інші мистецько-юридичні концепції, наприклад, «віконне право» – право мешканців будинку розмалювати на свій смак фасад навколо вікон. Цікаво, що митець встановив навіть чіткі межі цього права, зазначивши, що воно поширюється на поверхню, до якої дотягнеться рука мешканця (маніфест «Ваше право стосовно вікон – ваш обов'язок стосовно дерев»)²³. Право на індивідуальні зміни будинку («право на третю шкіру») поширюється на коридори та стіни сходових майданчиків – мешканці мають право розмалювати їх без загрози розірвання договору оренди чи вимог про компенсацію шкоди²⁴.

Митець здійснив цілу низку проектів, кожен з яких став окремим арт-об'єктом, очолив роботи з реабілітації колишніх мануфактур, водночас не маючи диплому архітектора (дипломовані архітектори залучалися як технічні консультанти в його проектах)²⁵.

Звичайно, всі ці квазіюридичні маніфести та загалом творчість Ф. Хундертвассера можна сприймати лише напівсерйозно. Однак магістрат Відня справді включив положення маніфестів у текст договорів про оренду квартир у будинку Хундертвассера-Кравіни (право розмалювати фасад навколо вікон, сті-

¹⁵ Кляйн Наомі Змінюється все. Капіталізи проти клімату. Пер. з англійської Д. Кожедуба. К.: Наш формат, 2016. С. 192; Філяніна Н. Екологічна класика й екологічна грамотність. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2015. Вип. 7. С. 142.

¹⁶ Кляйн Наомі Змінюється все. Капіталізи проти клімату. Пер. з англійської Д. Кожедуба. К.: Наш формат, 2016. С. 192.

¹⁷ Кучменко О. Природокористування і культура як один з основних педагогічних чинників процесу підготовки фахівця психолога. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія». 2014. Випуск 41. С. 190.

¹⁸ Бородченко Н. Архітектурна практика Ф. Хундертвассера та його теоретичні концепції. Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. 2010. Вип. 6. С. 24.

¹⁹ Бородченко Н. Архітектурна практика Ф. Хундертвассера та його теоретичні концепції. Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. 2010. Вип. 6. С. 24.

²⁰ Egger Klaus, DI, Dr. Riedinger Rudolf. Хундертвассер-Кравинахаус, Вена. Wien: Medienvertrieb Gesellschaft mbH, 2008. С. 14.

²¹ Egger Klaus, DI, Dr. Riedinger Rudolf. Хундертвассер-Кравинахаус, Вена. Wien: Medienvertrieb Gesellschaft mbH, 2008. С. 15.

²² Бородченко Н. Архітектурна практика Ф. Хундертвассера та його теоретичні концепції. Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. 2010. Вип. 6. С. 25.

²³ Egger Klaus, DI, Dr. Riedinger Rudolf. Хундертвассер-Кравинахаус, Вена. Wien: Medienvertrieb Gesellschaft mbH, 2008. С. 12.; Бородченко Н. Архітектурна практика Ф. Хундертвассера та його теоретичні концепції. Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. 2010. Вип. 6. С. 29.

²⁴ Egger Klaus, DI, Dr. Riedinger Rudolf. Хундертвассер-Кравинахаус, Вена. Wien: Medienvertrieb Gesellschaft mbH, 2008. С. 18.

²⁵ Бородченко Н. Архітектурна практика Ф. Хундертвассера та його теоретичні концепції. Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. 2010. Вип. 6. С. 31; Egger Klaus, DI, Dr. Riedinger Rudolf. Хундертвассер-Кравинахаус, Вена. Wien: Medienvertrieb Gesellschaft mbH, 2008. С. 24.

ни всередині будинку, обов'язок мешканців піклуватися про дерева-квартиронаймачів, не завдавати їм шкоди та юридична відповідальність у разі порушення цього обов'язку). Крім того, авторитет художника відіграв важливу роль у вирішенні сміттевої проблеми Відня. Так, Ф. Хундертвассеру довірили реконструкцію сміттєспалювального заводу Відень-Шпітеллау, розташованого майже в самому центрі міста (дев'ятий район Відня, що належить до так званих внутрішніх районів і розташований вздовж каналу Дунаю)²⁶. Проведімо деякі паралелі із проблемою будівництва сміттєспалювального заводу в Львівській області та цілком обґрунтованими побоюваннями мешканців щодо різкого погіршення екологічної ситуації в регіоні внаслідок небезпечних викидів. У Відні ж саме авторитет відомого художника став гарантією екологічної безпеки для громадськості, адже спершу Ф. Хундертвассер відмовлявся від проекту заводу, однак отримав від міської влади гарантії дотримання найвищих екологічних вимог. За наполяганням Ф. Хундертвассера завод обладнали найсучаснішим обладнанням, внаслідок чого вартість реконструкції зросла на 250 млн. євро, а рівень шкідливих викидів в атмосферу став менший від дозволеного нормами Європейського Союзу (далі – ЄС). Отриману від діяльності заводу енергію використовують для опалення частини віденських будинків, а шлаки – у будівництві²⁷.

Не менш знаковою особистістю для шведського суспільства стала дитяча письменниця Астрід Ліндгрєн, автор всесвітньовідомих книг про Карлсона, Пеппі Довгупанчоу та багатьох інших (загалом повна збірка її творів для дітей налічує понад 10 томів). Письменниця не залишалася осторонь суспільних і, зокрема, правових питань, насамперед приділяла увагу проблемі насильства над дітьми²⁸. Також вона опублікувала сатиричну казку, присвячену особливостям шведської податкової системи (коли на її гонорар було нараховано понад 100% податку на прибуток). Інша її ініціатива (яка теж була оформлена у вигляді казки під назвою "My cow wants to have fun") привела до ухвалення закону про гуманне ставлення до тварин, що утримуються на фермах. Зазначений Закон, ухвалений 1988 р., дістав назву "Lex Lindgren" («Закон Ліндгрєн») і був подарований письменниці особисто прем'єр-міністром Швеції на її вісімдесятий ювілей²⁹. Цікаво, що сама А. Ліндгрєн згаданий Закон розкритикувала як неповний і нечіткий, і хоча його текст не був змінений, однак зміни в суспільній еколого-правовій свідомості, без сумніву, мали місце. Загалом письменниця долучилася до трьох правових реформ – змін у податковому законодавстві, у законодавстві про охорону дітей від насильства та законодавстві про гуманне ставлення до тварин на фермах³⁰.

Отже, механізми спонтанного саморозвитку екологічної правосвідомості громадян можуть істотно впливати на процеси правотворчості, правореалізації та правозастосування. Частково пояснення цього явища криються в особливостях сфери охорони довкілля, де законність великою мірою залежить саме від свідомості громадян. Так, відомо, що зміни в правовому регулюванні цієї сфери набагато ефективніші тоді, коли вони відбуваються за ініціативи самих громадян (так би мовити, знизу), аніж тоді, коли вони встановлюються за ініціативи виключно державних інституцій і забезпечуються не стільки громадською думкою, скільки заходами адміністративного примусу.

На жаль, у нашій державі ситуація потребує багато кращого. Наприклад, про яку підтримку чи розуміння мешканців щодо будівництва сміттєспалювального заводу може йтися, якщо колись доволі дієве законодавство про екологічну експертизу було змінено настільки, що інститут екологічної експертизи фактично перетворився на ілюзорний, недієвий, такий, що діє лише постфактум, коли надзвичайна екологічна ситуація вже склалася.

Хоча загалом еколого-правова свідомість українського суспільства (як і окремих пересічних громадян) лишає багато бажати, однак не можна не зазначити низку чинників, які, на нашу думку, позитивно впливають на її рівень. Серед них можна виокремити як правові, так і позаправові чинники. Правові – це запровадження системи адміністративного судочинства, ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, діяльність різноманітних громадських екологічних організацій та їхні звернення з позовами в так званих

²⁶ Мусоросжигательный завод от Fridensraih Hundertwasser. URL: <http://lifeglobe.net/blogs/details?id=712>.

²⁷ Яковлева Н. Як сміттєспалювальний завод у Відні став туристичною принадою – Україні на замітку // портал Ecotown. URL: <http://ecotown.com.ua/news/YAK-smittyepalyvalnyy-zavod-u-Vidni-stav-turystychnoyu-prynadoyu-Ukrayini-na-zamitku/>.

²⁸ The Life of Astrid Lindgren and the Three Legal Reforms She Advocated. URL: <http://hs.reitaku.jp/english/ic/rpaper/2003/Astrid/Astrid.pdf>.

²⁹ The Life of Astrid Lindgren and the Three Legal Reforms She Advocated. URL: <http://hs.reitaku.jp/english/ic/rpaper/2003/Astrid/Astrid.pdf>.

³⁰ The Life of Astrid Lindgren and the Three Legal Reforms She Advocated. URL: <http://hs.reitaku.jp/english/ic/rpaper/2003/Astrid/Astrid.pdf>.

«стратегічних судових справах» тощо. Однак іноді позаправові чинники можуть відіграти мобілізуючу роль і не лише опосередковано вплинути на розвиток законодавства чи правозастосовної практики, а й стати рушійною силою такого розвитку і безпосередньою причиною змін у ньому.

Анотація

У статті висвітлено окремі чинники, що привели до змін у суспільній екологічній і правовій свідомості в низці країн. Підсумовується, що на формування еколого-правової свідомості значно впливають не лише правові, а й позаправові чинники, водночас іноді саме останні є більш ефективними.

Summary

Some factors that led to changes in the social ecological and legal consciousness in a number of countries are investigated in this article. It is concluded that the formation of ecological and legal consciousness has a significant influence not only legal but also non-legal factors, while sometimes the latter are more effective.

Використана література:

1. Позняк Е. Теоретико-правові засади екологічної культури в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 92. С. 24–28.
2. Курняк Л. Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. Київ, 2007. 12 с.
3. Бондаренко А. Правосвідомість як предмет соціально-філософського аналізу. Культура народів Причорномор'я. 2011. № 208. С. 163–167.
4. Дідков О. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості: збірник наукових праць. Гілея: науковий вісник. 2012. Вип. 63. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=82>.
5. Горецька Х. Співвідношення правової соціалізації та правової культури: філософсько-правовий вимір. Університетські наукові записки. 2013. № 3 (47). С. 523–528.
6. Тепла Ю. Правове виховання як соціально-педагогічна проблема. Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. 2007. Вип. 22. С. 187–193.
7. Машнеков К., Ольмезов В. Механізми формування екологічної правосвідомості громадян України. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2014. Вип. 1 (11). С. 1–10. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01\(11\)/12.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-01(11)/12.pdf).
8. Медведєва М. Проблема ефективності міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища. Публічне право. 2012. № 4 (8). С. 158–166.
9. Мережко О. Международная мораль и проблема соблюдения международного права. Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. 2012. Вип. 45. С. 66–72.
10. Перепелюк А. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.
11. Бугайчук К. Адміністративні проступки: сутність та організаційні заходи їх профілактики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 20 с.
12. Баїк О. Профілактика деліктних посягань на публічні атрибути і символи Української держави. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 810. С. 3–10.
13. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
14. Позняк Е. Соціально-правові аспекти екологічної культури в Україні. Часопис Київського університету права. 2010. № 4. С. 250–255.
15. Заржицький О. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти): моногр. Д.: Національний гірничий університет, 2012. 200 с.
16. Кляйн Наомі. Змінюється все. Капіталізи проти клімату. Пер. з англійської Д. Кожедуба. К.: Наш формат, 2016. 480 с.
17. Філяніна Н. Екологічна класика й екологічна грамотність. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2015. Вип. 7. С. 141–144.

18. Кучменко О. Природокористування і культура як один з основних педагогічних чинників процесу підготовки фахівця психолога. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія». 2014. Випуск 41. С. 187–190.
19. Бородченко Н. Архітектурна практика Ф. Хундертвассера та його теоретичні концепції. Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. 2010. Вип. 6. С. 23–32.
20. Egger Klaus, DI, Dr. Riedinger Rudolf. Хундертвассер-Кравинахаус, Вена. Wien: Medienvertrieb Gesellschaft mbH, 2008. 32 с.
21. Мусоросжигательный завод от Fridensraih Hundertwasser // портал lifeglobe.net. URL: <http://lifeglobe.net/blogs/details?id=712>.
22. Яковлева Н. Як сміттєспалювальний завод у Відні став туристичною принадою – Україні на замітку // Ecotown. URL: <http://ecotown.com.ua/news/YAk-smittyespalyuvalnyy-zavod-u-Vidni-stav-turystychnoyu-prynadoyu-Ukrayini-na-zamitku/>.
23. The Life of Astrid Lindgren and the Three Legal Reforms She Advocated. URL: <http://hs.reitaku.jp/english/ic/rpaper/2003/Astrid/Astrid.pdf>.

Mariana Tarnavska,
*Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.),
Assistant of the Department of Civil Law and Process
Educational-Scientific Institute of Law and Psychology
National University "Lviv Polytechnic"*